

A legrégebb magyar könyvtár belső rendje

(Pannonhalma a XI. században.)

Középkori könyvtárainknak nemesak kódexállománya semmisült meg vagy szóródott szét, hanem a rájuk vonatkozó forrásanyag is — legalábbis a XV. századnál korábbi időkre vonatkozólag — lesújtóan kevés. A történelem kevesebb viharának kitett nyugati országokban ma is számos esetben eredeti helyükön őrzik a korai középkor kolostorainak könyveit, vagy ha más gyűjteményekbe kerültek is, százával és ezrével vannak olyan kódexek, amelyeknek a provenienciája megállapítható; a fennmaradt középkori könyvtári katalógusok pedig vaskos köteteket kitevő forráspublikációkban láttak napvilágot. Mi meg örülünk, hogy az ÁRPÁD-kor ezer meg ezer kódexéből néhány darab ma is megvan, de még ezek is részben külföldön. Állami életünk első négy századából mindössze egy olyan hiteles vagyonelejtárt ismerünk, amely egy kolostor könyveit is felsorolja. Pedig a több száz bencés, ciszterci, premontrai, domonkos, ferences, ágostonos, pálos, klarissza és egyéb kolostoroknak bizonyára mindegyiknek megvoltak a szokásoknak és rendi előírásoknak megfelelő könyvjegyzékeik, amelyek a könyvekkel együtt pusztultak el.

A pannonhalmi bencés monostor birtokainak, kincseinek királyi összeírása és vagyoni jogi megerősítése az 1083—1095 közti időből az az oklevél, amely ezt az egyetlen könyvjegyzéket tartalmazza.¹ Az oklevélnek minket

¹ Az oklevél eredetijét a pannonhalmi levéltár őrzi. Régebbi kiadásait I. SZENTPÉTERY Imre: *Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. k. 12. l. Az ott fölemlítettek kivül a könyvjegyzéket tartalmazó részt közölték még KUNZE és DANKÓ is a *Magy. Könyvszle* 1878. (168—169. l.) és 1888. (112. l.) évfolyamában. Legmegbízhatóbb kiadása: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* (ezentúl röviden *Pannonh. rendtört.*) I. k. 590. l. A keltezetlen oklevelet a *Pannonh. rendtört.* 1083—1095. közé teszi, SZENTPÉTERY (i. h.) KATONA István után 1093-ra. — Meg kell itt jegyezni azt a könyvtártörténeti irodalmunkba becsúszott tévedést, mintha itt elpusztult könyvek helyett adott királyi könyvadományról lenne szó. Az oklevél világosan megmondja, hogy meglevő vagyonnak, hosszú idő alatt összegyűlt korábbi adományoknak összeírása és megerősítése a cél. A király nem is adományozhatott volna nagyobb mennyiségű könyvet, hiszen királyi másolóműhely éppen úgy nem volt, mint könyvkereskedelem. — Köszönetet mondok CSÓKA Lajos pannonhalmi levéltárosnak, aki az oklevél fényképmásolatát megküldte. — Van még egy állítólagos XI. századi oklevél, amely szintén vagyonösszeírással kapcsolatban ad könyvlejtárt is: a pécsváradai kolostor alapítólevele 1015-ből (erre is gyakran hivatkozik irodalmunk). Ez azonban csak a XIII. században készült hamisítvány. (L. SZENTPÉTERY: *i. m.* 4. l. — Érdemes itt megjegyezni, hogy a dolog természetének megfelelően egyetlen hiteles szövegű kolostori alapítólevelünk sem tartalmaz könyvjegyzéket.) — Az 1055-ből való tihanyi alapítólevél hátára utólag, de még valószínűleg a XI. század végén följegyezték néhány könyvnek a címét, de ez nagyon kevés ahhoz, hogy az ottani könyvállomány teljes jegyzékének tarthassuk.

érdeklő része a következőképpen hangzik: „... beatissimus rex Stephanus suique successores reges, duces, pontifices, comites, ceterique religiosi homines et ego rex ladislaus monasterium sancti Martini supra montem pannonie situm, prout regium ius concessit, multis condonavimus opibus. Unde vero ne per violentiam aliorum, vel fraudem, seu per negligentiam aliquid depereat, ego rex ungarie, l. consilio omnium regni mei primatum, curavi dinumerare ac commendare huic carte scriptum. Et ut propter antiquitatem negligentia ne daretur, iussimus, ut ad memoriam posteris per succedentia tempora observaretur. Que autem tradita sunt, queque acquisita eidem sancte dei ecclesie ab his praefatis hominibus cum cunctis suis redditibus in terra, in aqua, in tributo et omni videlicet substantia et facultate, continentur sub hac denotatione. VIII. Capse cum altaribus, quarum due auro parate, una here deaurato, IIII. argenteae, due vero ossee. XIII. Cruces, quarum decem auree, lapidibusque preciosis optime compte, una ex integro argentea, tres heree deauratae ex quibus vero adhuc quatuor in processione ferende cum deargentatis manubriis. VI. *Textus evangeliorum cum totidem plumaciis*. Una tabula electro parata, in qua signum domini teneretur, alia ossea. XXIII. Calices . . . (itt még hosszan folytatódik az egyházi szerelvények, ruhák felsorolása). . . . Superpellicea sunt XI. Tres sunt lineae aulee. V. sunt tapeta. VI. *Missales*. I. *Bibliotheca*. IIII. *Nocturnales*. IIII. *Antiphonaria*. IIII. *Gradalia*. II. *Sequentiales cum trophis*. IIII. *Baptisteria*. III. *Collectarii*. IIII. *Ymnarii*. II. *Regule*. unus super regulam. II. *leccionarii*. I. *Breviarius*. III. *Omeliæ*. II. *libri sermonum*. I. *Collationes*. II. *Passionales*. liber *Sententiarum*. *Actus apostolorum*. liber *Prosperi de activa et contemplativa vita*. et *Isidorum*. *Ordo Amalarius*. *Pastoralis*. *Dialogorum*. *Epistole pauli*. II. *Moralia iob*. *Scintillarum*. *Interrogatio petri*. *Invective ciceronis*. *lucanus*. II. *Donati*. *Genesis seduli*. III. *Catonis*. *Paschasius*. *Vita sancti martini*. *Vita patrum*. *Psalterium gallicanum*. *ebraicum: grecum*. *Sermo sancti augustini*”.² (Eddig a felsorolás folyamatos, ezután új bekezdésben következik az ingatlanok jegyzéke.)

A mi szempontunkból nagyon fontos, hogy az oklevél teljes vagyonteltár. Ebből következik, hogy a leltározott könyvek egyúttal az egész könyvállományt jelentik, darabról darabra. Ennyiben tehát szerencsésebb helyzetben vagyunk, mintha külön könyvtári katalógus vagy leltár maradt volna ránk. A középkori kolostor könyveit ugyanis általában nem együtt, a „fő”-könyvtárban őrizték, hanem a használatuknak megfelelő helyeken. Máshol voltak az istentisztelethez szükséges liturgikus könyvek, máshol az egyéni olvasmányul (*lectio divina*) szolgálók, ismét máshol az iskola könyvei, sőt ahol külön úgynevezett külső és belső iskola volt a leendő szerzetesek, illetve más ifjak számára, ott az iskolai könyvek is a kolostornak két különböző helyén voltak megtalálhatók. De lehettek könyvek a káptalanteremben, a refektóriumban, az apátnál stb. Éppen ezért a középkori kolostori könyvjegyzékek legtöbbször a könyvállománynak csak egy-egy részét foglalják magukban, a teljes állományt felölelő leltárak ritkák.³

² A *Collationes* és a *Passionales* közt egy szónyi üres hely van, valószínűleg hibásan írt szó kivakarása (*rasura*) folytán.

³ CHRIST, Karl: *Das Mittelalter*. Ergänzt von Anton KERN (MILKAU: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. 2. kiad. 3. k. 277–278. l.) és LEYH, Georg: *Das Haus und seine Einrichtung*. (U. o. 1. kiad. 2. k. 5. l.)

Az oklevél alapján tehát ismerjük *darab szerint* a pannonhalmi könyvtár teljes állományát a XI. század végén: 80 kötet.⁴ Külföldi kolostorokhoz viszonyítva elég csekély állomány, közel egy százados fönnállás után, de érthető, ha tekintetbe vesszük azt, hogy Magyarországon a XI. század még a térítések kora, a pannonhalmi szerzetesek is nyilvánvalóan inkább térítéssel, pasztorációval voltak elfoglalva, mint csöndes könyvmásoló munkával. A másolóműhely pedig bizonyára elsősorban az ekkor alakuló püspökségek, plébániák, kolostorok mindennapi használatára szolgáló, legszükségesebb könyvek előállításán buzgólkodott, mint nagy kolostori könyvtár létrehozásán. Jellemző, hogy a XI. századból fönnmaradt magyarországi kódexek mind liturgikus könyvek.

Kötetenként tehát ismerjük a pannonhalmi könyvtár állományát, mert vagyoneletről van szó; de éppen, mert vagyoneletről van szó, és nem katalógus, magukat a műveket, amelyeket a kötetek tartalmaztak, csak részben ismerjük, hiszen a középkori kódexek igen nagy része különböző, egymás után másolt műveknek, nem ritkán nyolc-tíznek is a gyűjteményéből áll. A 80 kötet is tartalmazhatott vagy 200 művet.

Hogy ezek a könyvek hol és milyen módon voltak *elhelyezve*, hogyan voltak föllállítva, arról az oklevél nem ad fölvilágosítást. Mégis a szöveg figyelmes vizsgálatával sikerülhet bizonyos nyomokat fölfödözni, amelyek közelebb visznek ahhoz, hogy megismerhessük ennek a legelső magyar könyvtárnak belső rendjét. Mint leltár, a leltározó munka folyamatát tükrözi. Nyilvánvalóan nem egyszerűen egy meglevő katalógust írtak át az oklevélbe, hanem helyről helyre menve írták össze az ingóságokat, darabról darabra, s azután ezt az összeírást másolták be a végleges formában kiállított oklevélbe. Így kellett készülnie a könyvek leltárának is.⁵

Mindenekelőtt föltűnik, hogy az oklevél a könyveknek egy tömegben való fölsorolása előtt, azoktól elkülönítve, az egyházi fölszerelési tárgyak kereszték, kelyhek stb. közt említi a *VI. Textus evangeliorum cum totidem plumaciis*-t, vagyis 6 evangéliumoskönyvet ugyanannyi párnával. Előtte is, utána is értékes ötvöstarányokat sorol föl. Maga a „textus evangeliorum”, szemben az egyszerű evangéliumoskönyvvel, az evangeliariummal, különös értékű, műkinesszámba menő, arannyal, ezüsttel írt, drágakövekkel díszített arany-, ezüst- vagy elefáncsont táblába foglalt példányokat szokott jelenteni, amelyek a perikopákat, vagyis az egyes misékre előírt evangéliumszövegeket tartalmazzák, az egyházi évnék megfelelő sorrendben. A kódexek közül főleg éppen az evangéliumoskönyvek készültek annak idején ilyen különlegesen pompás kivitelben, és kerültek uralkodói megrendelés és ajándékozás folytán egy-egy kolostor birtokába. Mint Krisztus szimbólumát hordozták az ilyeneket a virágvasárnapi körmenetben.⁶ Ezt a célt szolgálhatták az

⁴ Az egyes címek mindig világosan ponttal vannak elválasztva (a darabszámokat jelző számok után is pont van, ez azonban nem sorszámot jelent). Egyetlen esetben van kétség. A *Psalterium ebraycum* és *grecum* közt úgy látszik a fénykép szerint, hogy nem pont, hanem kettőspont van, ami talán összekapcsolást jelent, tehát *Psalterium Hebraicum-Graecum* lenne, s ebben az esetben nem 80, hanem csak 79 kötet az állomány.

⁵ Hogy a középkori könyvleltár valószínűleg „Standortsregister”, tehát helyrajzi napló, mert a leltár rendjére a legnagyobb irányítást a könyvek elhelyezésének, föllállításának kellett gyakorolnia, arra CHRIST is fölhívja a figyelmet (*i. m.* 272. l.).

⁶ *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. v. M. BUCHBERG. Freiburg iB. 1930–1938. (Ezentúl röviden: *Lexikon f. Th.*) 3. k. 877–878. h.

oklevelünkben velük együtt említett, azonos számú tollpárnák. Hogy a pannonhalmi kolostornak is voltak ilyen, drágakövekkel díszített, arany betűkkel írt kódexei, annak közvetlen bizonyítéka, hogy egy ilyen könyv, annyi viszontagság és pusztulás után, még 1604-ben is megvolt.⁷

Az ilyen különleges kincsnek számító könyveket más kolostorok leltáráiban is a könyvek felsorolása helyett az egyházi szerek közt találjuk.⁸ Nyilvánvalóan az az oka ennek, hogy ezeket a könyveket nem a többi könyvek közt tartották, hanem az egyházi fölszerelés, arany-ezüst tárgyak közt őrizték. Hiszen ezeket kellett a legerősebben biztosítani, veszedelem elől biztonságba helyezni, — s természetesen ezeket érte leginkább a háborús rablás-pusztítás; azért is maradt belőlük napjainkra olyan kevés.

Így kellett ennek lennie Pannonhalmán is. A „textus evangeliorum” őrzési helye nem lehetett más, mint az egyházi szerek legtermészetesebb és legbiztosítottabb helyei, a sekrestye vagy a templom szentélye (chorus), ahol valószínűleg a középkor legfontosabb bútordarabjaiban, ládáknak, jelen esetben jól elzárható ládáknak, esetleg szekrényekben voltak elhelyezve.⁹

A 80 pannonhalmi kötetből 6 darabnak az elhelyezése tehát elég pontosan megállapítható. A többi 74 kötet közül a felsorolás sorrendjében elég világosan elhatárolódnak az istentisztelethez (miséhez, közös zsolozsmához) használt liturgikus könyvek: 6 missales, 1 bibliotheca, 4 nocturnales, 4 antiphonaria, 4 gradualia, 2 sequentiales cum trophis, 4 baptisteria, 3 collectarii, 4 hymnarii, 2 leccionarii, 1 breviarius.

Vegyük sorra ezeket a könyveket: A *missale*-k valószínűleg nem teljes misekönyvek, ún. plenariumok, hiszen ez a műfaj még csak akkor kezdett terjedni. Korábban az ünnepélyes miséhez több, legalább négyféle szerkönyvre volt szükség: sacramentarium (imádságszövegek), lectionarium (szentírási olvasmányok, tehát lecke és evangélium), graduale (énekes részek), antiphonale (a kar részéről énekelt feleletek). Voltak azonban már az V. század óta kisebb terjedelmű, egy vagy több mise szövegét tartalmazó misekönyvek a csendes vagy magánmise számára (libelli missae), és voltak ugyancsak kisebb úti-misekönyvek.¹⁰ Az említett 6 missale tehát három különböző műfajból kerülhetett ki: sacramentarium, libellus missae és úti-misekönyv. Hogy az utóbbi változatból is lehettek a pannonhalmi gyűjteményben, erre abból következtethetünk, hogy a pannonhalmi apát rendelkezett az úton való misézés (altare viaticum) kiváltságával, és a kolostor szolgáló népei közt találunk külön kápolna- vagy oltárhordozókat (sacriferi).¹¹ Viszont plenariumokat nemigen kereshetünk köztük, hiszen még a kb. egy évszázaddal később, a boldvai bencések számára készült *Pray-kódex* is csak sacramentarium.^{11a} A magyar bencések tehát még száz év múlva sem teljes misekönyveket, plenariumokat másoltak.

⁷ Az 1604-ben fölvett leltárban. (*Pannonh. rendtört.* 4. k. 751–753. l.)

⁸ Például a füsseni (augsburgi egyházmegye) bencés kolostor XI. századi leltárában ugyanúgy, mint a pannonhalmi jegyzékben, a könyvektől külön, az egyházi szerek, kelyhek, ruhák közt van „Plenaria III, unum deauratum et deargentatum”. (RUF, Paul: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands.* 3/1. k. München 1932. 117–118. l.)

⁹ CHRIST: *i. m.* 277. l.

¹⁰ *Lexikon f. Th.* 7. k. 214–216. h.

¹¹ *Pannonh. rendtört.* 1. k. 139. l.

^{11a} RADÓ Polikárp: *A Pray-kódexről.* Irodalomtörténet, 1944. 49–55. l.

A *lectionarius*-t 2, a *graduale*-t 4 példányban találjuk meg, ugyancsak 4 *antiphonale* is van. A név alapján ezek éppen úgy lehetnének a miséhez, mint a zsolozsmázáshoz tartozó könyvek, vagy mind a két célt szolgálók, mert régebben nem tettek különbséget a kétféle antifonale közt. Minthogy azonban a fősorolásban ugyanitt *graduale*kat is említenek, ami nem más, mint a *mise-antiphonale*, az összeírás *antiphonarius*ai csak a zsolozsma antifonáit tartalmazó könyvek lehetnek.¹² Miséhez használt szerkönyvek még a 2 *sequentialis* (*cum trophis*, helyesen *tropis*) és a 3 *collectarius*. Kétségtelenül a szerzetesek közös zsolozsmázásának könyvei a 4 *nocturnalis* (éjjeli zsolozsma) és a 4 *hymnarius* (itt valószínűleg a nappali zsolozsma könyvei).¹³ Az ugyancsak 4 példányban meglévő *antiphonaler*ől már megemlékeztünk.¹⁴

Beleilleszkedik a szerkönyvek sorába a 4 *baptisterium*, vagyis névleg a kereszteleés szertartásait, a valóságban valószínűleg a szentségek kiszolgáltatását és más szertartásokat tartalmazó liturgikus könyvek. Nagy számukat és éppen a keresztségre vonatkozó névmegjelölésüket talán ismét a kor adta helyzet, a térítések kora s a bencéseknek azokban játszott elsődleges szerepe magyarázza meg. A *breviarium* nem a későbbi értelemben vett breviárium, az csak később alakul ki, hanem az istentiszteleti szertartások rendjét megszabó könyv (*ordo*, *directorium*).¹⁵

A sorozatból egy könyv ütökzik ki látszólag: a *bibliotheca*. A kifejezés a kor nyelvhasználatában a teljes *Szentírást* (vagy legalább az egész ó- vagy újszövetségi *Szentírást*) jelenti.¹⁶ Hogy miért találjuk a „*bibliotheca*”-t éppen a liturgikus könyvek közt, annak magyarázatát abban a szokásban kereshetjük, hogy a korai középkorban nem külön könyvből (*evangeliarium*), hanem a teljes *Szentírásból* olvasták föl a *mise* evangéliumának és leckéjének megfelelő szakaszait, amelyeknek jegyzékét a *Szentírás* végéhez csatolt jegyzék tartalmazta. Ez a szokás sok helyen később is fennmaradt¹⁷ — talán Pannonhalmán is, s ezért került a *Biblia* a liturgikus könyvek közé.

A most fősorolt 35 könyv tehát mind a szerzetesek istentiszteletéhez használt mű. Zárt egységben vannak fősorolva, így valószínűnek tarthatjuk egy helyen való elhelyezésüket is. Az egységes képet csak a 4 *hymnarius* és a 2 *lectionarius* közt említett „2 *regule*” és „*unus super regulam*” zavarja; ezekről alább lesz szó. Hogy a *mise*, zsolozsma és egyéb szertartások könyvei össze vannak keverve egymással, az természetes, és éppen közös, egyes fősorolásuk, — de meg másrésről a más természetű könyvektől való elkülönülésük, — ad módot arra, hogy őrzési helyükre következtethessünk. Bizo-

¹² Erre a körülményre RADÓ Polikárp volt szíves figyelmemet fölhívni.

¹³ Himnuszokat önállóan tartalmazó könyv nagyon ritkán készült, inkább a zsolotárok könyvével, a psalteriummal egyesítették. (*Lexikon f. Th.* 5. k. 219. h.) Mint-hogy pedig jegyzékünkben a liturgikus könyvek csoportjában éppen az egyik legfontosabb, a psalterium nem szerepel, bizonyára inkább psalteriumokat kell a *hymnarius* kifejezésben keresnünk: ugyanabban a könyvben a himnuszok megelőzték a zsolotárokat, azért kerültek a könyvek a leltárba mint *hymnarius*ok.

¹⁴ Nem látszik véletlennek, hogy a *graduale*, *antiphonale*, *nocturnale* és *hymnarium* mind 4–4 példányban van meg. Valószínűleg az énekekben résztvevő szerzetesek számából következett ez. Három-három embernél több nem igen tekinthetett bele egy énekeskönyvbe, mert a nagyméretű liturgikus könyvek ideje sokkal későbbi. 12 énekesnél többet tehát nem igen tételezhetünk föl. Ez is igazolni látszik azt a kis létszámot, amelyről később még lesz szó.

¹⁵ *Lexikon f. Th.* 2. k. 552. h.

¹⁶ *Uo.* 3. k. 877–878. h.

¹⁷ *Uo.* 2. k. 326. h.

nyára a mise és zsolozsma közös helyén, a templomnak a szerzetesek számára elkülönített részében, a szentélyben (chorus) vagy annak közvetlen közelében, a sekrestyében őrizték ezeket a kódexeket. Mind a két esetre találunk példákat a középkorban.¹⁸ Ez lenne a pannonhalmi könyvtár második részlege. A megőrzés helyisége tehát ugyanaz, mint az egyházi szereké és kincseké, bennük a könyvvállomány első részlegével, de a liturgikus könyvek, a könyvállomány második részlege el volt különítve az elsőtől.

A könyvjegyzék harmadik rétege, az olvasmányul szolgáló könyveket tartalmazza. A bencés rend szabályai kétféle olvasmányt írtak elő a zsolozsmázáson kívül: egyéni olvasmány és közös olvasmány. SZENT BENEDEK kb. napi 4 órai olvasásra kötelezte rendjének szerzeteseit, de ehhez járult még a fölolvadás étkezés közben és az ún. „collatio”.¹⁹

A collatio azt jelenti, hogy a szerzetesek összegyűltek a káptalanteremben, ott fölolvastatást hallgattak a martirologiumból (vértanúk élete), megemlékeztek a necrologium alapján a nap halálozási évfordulóiról, meghallgattak egy fejezetet a rendi szabályokból és egy homiliát (buzdító beszéd), épületes olvasmányokat, szentírásrészletet az apát magyarázataival. A közös olvasmányoknak ez a szokása Johannes CASSIANUSnak erre a célra alkalmazott *Collationes* c. munkájáról kapta a nevét.²⁰ A collatióhoz használt könyvek szinte sohasem találhatók a középkori könyvtári katalógusokban, mert azok nem a könyvtárban, hanem a használat helyén, a káptalanteremben voltak megtalálhatók.²¹ A pannonhalmi leltár tehát éppen teljes vagyoneleltár voltánál fogva ebben a tekintetben is szerencsés példány.

A collatióról elmondottak segítenek ahhoz, hogy a könyveknek egy újabb csoportját tudjuk helyhez kötni. A liturgikus célú könyvek után ti. közvetlenül a következő címekkel találkozunk: 3 omeliae, 2 libri sermonum, 1 collationes, 2 passionales. Tehát pontosan azok a könyvek, amelyeket a collatio anyagaként használtak (homiliák, szentbeszéd, CASSIANUS *Collationes*-a, passionales = vértanúk élete). Ebből arra következtethetnénk, hogy a collatio könyvanyaga együtt volt elhelyezve a káptalanteremben. Csakhogy másrészt föltűnik az, hogy a collatio egyik nélkülözhetetlen darabja, a rendi szabályok könyve (regula) nem ezek közt, hanem valamivel előbb, a liturgikus könyvek végefelé található meg: a 4 hymnarius és a 2 lectionarius közt „2 regule, unus super regulam”. Tehát két példányban a rendi szabályok és egy a szabályokról szóló magyarázat. Ez az utóbbi majdnem bizonyos, hogy anianei Sz. BENEDEK *Codex Regularium*-a és a mindig hozzácsatolt *Exhortatio ad sponsum Christi* volt.²²

¹⁸ CHRIST: *i. m.* 277. l.

¹⁹ SCHMITZ, Philibert: *Geschichte des Benediktinerordens*. 2. k. Übertr. v. Ludwig RÄBER. Einsiedeln-Zürich 1948. 55, 72. l.

²⁰ CHRIST: *i. m.* 277. l., *Lexikon f. Th.* 2. k. 1012–1013. h.

²¹ CHRIST: *i. h.*

²² MADZSAR Imre: *Szent Imre herceg legendája* (Századok 1931. 50–52. l.) c. cikkében ui. kimutatja, hogy a legendában egy egész hosszú rész majdnem szó szerinti átvétel az *Exhortatióból*. Ez a munka pedig, melyet tévesen Sz. ATHANÁZnak tulajdonítottak, de csak a IX. század elején bukkant föl, anianei Sz. BENEDEK *Codex Regularium*-ának függeléke volt. MADZSAR szerint a legenda a XII. század elején Pannonhalmán készült, s így az *Exhortatió*nak itt meg kellett lennie. A pannonhalmi jegyzéknek „unus super regulam” kitétele alig egy-két évtizeddel a legenda keletkezése előtti időben, éppen úgy megerősíti MADZSAR következtetését, amint MADZSAR föltevése teszi lehetővé egy cím pontos megállapítását a jegyzék hozzátvetőleges megjegyzése helyett.

Hogyan magyarázható meg már most a collatiós anyagnak ez a kettősége : részben külön, elkülönítve a magánolvasmányoktól, részben belekeverve a liturgikus könyvek közé? Az ok nyilvánvalóan nemcsak az volt, hogy a regulára a szertartások során is szükség volt (fogadalomtétel), mert akkor érthetetlen a „super regulam” ott szereplése, hanem hogy a liturgikus és a collatiós könyvanyag a többi könyvektől ugyan elkülönítve de egymással összefüggően volt elhelyezve, a sekrestyében vagy a templom szentélyében. Ennek magyarázata pedig nemcsak az lehetett, hogy a káptalanterem egészen közel volt a sekrestyéhez, illetve a templomhoz, hanem még valószínűbb, hogy a XI. században nem is volt külön káptalanterem Pannonhalmán, hanem a collatio a chorusban folyt, vagy pedig a templom szentélye mellett közös helyiség szolgált sekrestye és káptalanterem céljaul. Sajnos Pannonhalmán első épületének alaprajzát egyáltalán nem ismerjük, de kétségtelennek tarthatjuk hogy a csekély számú szerzetes számára kisebb terjedelmű, szerény épület készült, amelyben nem kell minden helyiség meglételével úgy számolnunk, mint későbbi korok nagyobb szabású épületeiben.

A pannonhalmi könyvtár második részlegét tehát ki kell terjesztenünk a collatio könyveire is. A kétféle könyvek közös szekrény polcain fekhettek. Szekrényt kell föltételeznünk, nem pultot, mert a pult később jött divatba, akkor is csak a főkönyvtárban. A ládában való elhelyezés ellen pedig nemcsak az szól, hogy az az állandó, napi használatot akadályozta volna, hanem az is, hogy az itt szereplő könyvek során bizonyos finomabb rend körvonalai érezhetők : egymás mellett a homiliák és a sermones, a regula és a super regulam. Ilyen pontosabb tagolás pedig ládában nem képzelhető el.

A collatio könyvei után a leltározás a könyvtár harmadik részlegéhez érkezik el : a tulajdonképpeni olvasás, az egyéni olvasmányok anyagához, a könyvanyag leginkább könyvtárnak nevezhető részlegéhez. Ahhoz a napi 4 órai egyéni olvasmányhoz, amelyről fentebb megemlékeztünk, könyvek voltak szükségesek. Pannonhalmán mindössze 13 darab olyan könyvet (nem művet, hanem kötetet!) találunk, amely ilyen olvasmánynak megfelelően, megint zárt sorban egymás után : liber sententiarum ;²³ actus apostolorum, liber Prosperi de activa et contemplativa vita,²⁴ Isidorus,²⁵ Ordo,²⁶ Amalarius,²⁷

²³ ZOLTVÁNYI Irén : *A magyarországi bencés irodalom a tatárjárás előtt* (Pannonh. rendtört. I. k. 352. l.) ószövetségi szentirási részek, a *Lexikon f. Th.* szerint (9. k. 477. h.) egyháztatyákból vett tételek rendszerezése. PETRUS LOMBARDUS közismert munkája itt nem jöhet szóba, mert ez csak a következő században keletkezett.

²⁴ Igazi szerzője JULIANUS POMERIUS. Tévesen tulajdonították az V. századi PROSPERNAK. (*Lexikon f. Th.* 8. k. 504–505. h.) A könyv megvan több osztrák kolostor középkori könyvanyagában is. (Pl. GOTTLIEB : *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs* I. k. 236. l.)

²⁵ Több műve közül vagy a *Regula monachorum*ra, vagy a nagy *Etymologiae*-ra gondolhatunk (ZOLTVÁNYI : *i. m.* 136. l. és ZALÁN Menyhért : *A Pray-kódex forrásaihoz*. Magy. Könyvszle, 1926. 249. l.)

²⁶ A szertartások végzéséhez való utasítás (más néven ordinarius vagy libellus), ugyanúgy, mint a fentebb említett brevariussal. Mivel a liturgikus könyvek közt már találkoztunk egy brevariusszal, itt valószínűleg egy más művet vagy műveket tartalmazó kötet elejére másolt ordo-ról lehet szó. Ebből a föltételezésből kiindulva vettük az olvasmányok közé, különben ez az egy darab némileg kiütözik az olvasmányszerű könyvek közül.

²⁷ *De ecclesiasticis officiis*, a liturgiáról szóló munka, a középkorban nagy tekintély. (*Lexikon f. Th.* I. k. 333. h.)

Pastoralis, Dialogorum,²⁸ Epistolae Pauli, 2 Moralia Job,²⁹ Scintillarium,³⁰ végül Interrogationes Petri.³¹ Ehhez járul még néhány hasonló könyv a jegyzék végén. Ezekről később.

Bizony szegényes könyvanyag, ha a nyugati nagy kolostorok gazdag könyvtáaira gondolunk. Például az egyházatyákat mindössze NAGY SZ. GERGELY és ISIDORUS néhány könyve képviseli, míg a külföldön többnyire szerzők szerinti külön csoportokban fölállítva találjuk a hatalmas patrisztikai anyagot. De a minimális rendi szükségletnek meg kellett hogy feleljen. Elegendő volt annak a tizenkettőnél aligha sokkal több magyar bencésnek, akik minden két-három évben nagy fáradsággal és buzgósággal végigolvasták ugyanazokat a latin könyveket.

Ebben a fősorolásban ismét nemcsak az a föltűnő, hogy az olvasmányanyag együtt van, tehát együtt is lehettek elhelyezve ezek a könyvek, hanem hogy ugyanúgy, mint az előző könyvcsoportban, itt is bizonyos részletesebb tagolás körvonalai is derengenek: az első két könyv szentírási részlet (a később következő *Epistolae Pauli* nem okvetlen maga a szöveg, hanem lehet olyanféle munka is, mint SZ. GELLÉRTnek SZ. PÁL zsidókhöz írt leveléről írt műve, vagy talán éppen az is!); rokon tartalmúak lehetnek PROSPER műve a szerzetesi életről és ISIDORUSÉ is (ha itt a *Regula monachorum*-ról van szó); egymás közelében van, részben közvetlenül egymás mellett a fősorolásban NAGY SZ. GERGELY három műve is. Tartalmilag rokon körök pontos megállapítása természetesen lehetetlen, mert hiszen az egyes kötetek részletes tartalmát nem ismerjük. Lehet, hogy a leltározáshoz éppen az első helyre bemásolt mű címét jelölték meg, viszont ugyanabban a kötetben tárgyilag és terjedelem tekintetében sokkal fontosabb munka is volt. Így például az „Ordo” valószínűleg nem a szertartások rendjét megadó kis könyvecske magában, hanem valami más gyűjteményes kötet elejére volt csak bemásolva, a többi, kolligált munkát azonban mi már nem ismerjük.

Itt is arra kell gondolnunk, hogy az olvasmányanyag a rend biztosítására alkalmasabb szekrényben s nem ládában volt elhelyezve. Az pedig bizonyosnak látszik, hogy el volt különítve a második csoportban megismert könyvektől. Próbáljunk most megfelelni arra a kérdésre, hol volt megtalálható a pannonhalmi könyvállománynak ez a része.

Külön könyvtárszobát 13 kötet számára ne keressünk a kolostor épületében. Könyvtárterem és másolóműhely csak egészen nagy kolostorokban volt, ott is inkább későbbi időkben. De meg azután ne felejtjük el, hogy még ez a tucatnyi könyv is körülbelül mindig használatban volt. A bencés rend szabályainak értelmében minden évben, nagybőjt elején ünnepélyesen kiosztották az egyéni olvasmányul szolgáló könyveket.³² Minthogy Pannonhalmán aligha lehetett ilyen könyv több, mint ahány szerzetes, az olvasásra előírt órákban a könyvek nagyjából mind kézben voltak. Külön könyvtárhelyiségre tehát már csak ezért sem lehetett szükség. Viszont az egyes szerzetesnek sem volt arra helye, ahol a számára használatra engedett könyvet őrizze, egyéni celláik a bencéseknek nem voltak. A kolostori élet színtere nagyrészt

²⁸ A *Pastoralis* és a *Dialogorum* NAGY SZ. GERGELY művei.

²⁹ Ugyancsak N. SZ. GERGELY műve: *Expositio in Jobum, sive Moralium libri*.

³⁰ *Scintillarium de virtutibus et vitiis*, megvan több középkori osztrák kolostorban (pl. Aggsbachban. I. GOTTLIEB *i. m.* 1. k. 588. l.).

³¹ Ismeretlen munka.

³² SCHMITZ: *i. m.* 73. l., CHRIST: *i. m.* 276. l.

az úgynevezett keresztfolyosó (kerengő) volt, az egyik oldalával a templom falához közvetlenül hozzásimuló, négyszögletes udvart körülzáró folyosó. Itt végeztek egyéni olvasmányaikat, itt dolgoztak a világos ablakfülkékben a másolók, és itt tartották, ajtóval elzárt falfülké polcain a mindennap használt könyveket.³³ Így lehetett ez Pannonhalmán is a XI. században.

Még egy utolsó könyvcsoport különíthető el a leltárban: *Invectivae Ciceronis*, *Lucanus*, 2 *Donatus*, *Genesis Seduli*, 3 *Cato*, *Paschasius*, *Vita patrum*, *Psalterium Gallicanum*, *Hebraicum*, *Graecum*, *Sermo S. Augustini*. A csoport első fele a világi irodalom, ami általában a végén szokott lenni a középkori könyvtárjegyzékeknek. *DONATUS Ars minor*a (a latin nyelv grammatikája), *CICERO CATILINA* elleni beszédei, *LUCANUS*, *CATO* mind az alsófokú oktatás anyagához is tartozhattak. De hogy kerül ide a többi könyveim? *SEDULUS* vagy *SEDULIUS* kettő is volt: az egyik a középkorban is népszerű ókori költő, a másik IX. századi szerzetesíró. Egyiknek sem ismerjük a *Genesis*-ről szóló munkáját, viszont van egy középkori verses *Genesis*-földdolgozás, amelyet, úgy látszik, a jegyzék tévesen tulajdonít *SEDULIUS*nak. A IX. századi benedécs *PASCHASIUS*nak több munkája is van, többek közt néhány szentnek az életéről is írt. Ha tekintetbe vesszük a közvetlenül utána következő címeket, akkor talán nála is ezekre gondolhatunk: vagy a *Vita Adelhardi*-ra, vagy *Passio Rufini et Valterii*-ra. Ezek a könyvek semmiképpen nem illenek bele a világi irodalom csoportjába, hanem ismét olvasmányanyagok. Mi lehet az oka ennek? A feleletet talán a következő, még kevésbé ide illő darabok adják meg: a háromféle *Psalterium*. Mit keres a zsoltároskönyv itt, messze elválasztva természetes környezetétől, a többi liturgikus könyvtől? Ez csak akkor érthető meg, ha mindezekben a pannonhalmi iskola, a szerzetesnövendékek könyveit keressük. *HAJNAL* István kutatásaiból világosan látjuk ma már a középkori Európa olvasás- és írástanításának menetét, s tudjuk, milyen szerepet játszott az oktatás első fokán „Európa első ábécés-könyve”, a zsoltároskönyv.³⁴ Ahogyan a francia klerikusok, ugyanúgy a pannonhalmi iskola fiatal növendékei is a zsoltároskönyv betűzgetésével, éneklésével sajátították el az olvasás elemeit. Ezért találjuk itt a *Psalterium Gallicanum*ot, ami nem francia nyelvű zsoltárokat jelent, hanem a latin zsoltároskönyvnek egy bizonyos elterjedt változatát. Vajon a görög psalteriumban korábbi vagy egyidejű görög szerzetesek nyomát lássuk-e Pannonhalmán is, mint ahogyan *KOMJÁTHY* Miklós Tihanyról megállapította,³⁵ az a mi esetünkben, ilyen kevés adat alapján nyitott kérdés marad. A *Psalterium Hebraicum* szerepe sem világos.³⁶ Azt sem tudjuk, hogy a *Sermo S. Augustini* Sz. ÁGOSTONNAK számos munkája közül melyik lehet, s így ennek szerepét sem tudjuk tisztázni. A többi azonban így, ahogy együtt van, a pannonhalmi könyvtár negyedik részlege, az iskola, a szerzetesnövendékek, a klerikusok könyvei, amelyek helyileg is máshol lehettek, mint a másik három könyvcsoport: a használat helyén, az iskola számára szolgáló helyiségben, illetőleg ott, ahol a szerzetesnövendékek voltak elhelyezve.

³³ CHRIST: *i. m.* 277. 1.

³⁴ HAJNAL István: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Bp. 1954. (*Studia historica* 7.) 14–32. 1.

³⁵ KOMJÁTHY Miklós: *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái*. (Levéltári Közl. 1955. 27–47. 1.)

³⁶ Vö. 4. jegyzet.

Érthetetlen hiánynak tűnhetik föl azonban, hogy a könyvjegyzék átvizsgálása során számos olyan mű címével nem találkoztunk, amelyeknek meglétére pedig biztosan számítanánk: például Sz. ISTVÁN első legendája, az *Intelmek*, Sz. ZOERÁRD és BENEDEK legendája, esetleg krónikák. De ne felejtjük el, hogy a címek hiánya egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a művek nem voltak meg. Hiszen már a bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy csak a köteteket és nem a műveket ismerjük a pannonhalmi könyvtárból.³⁷ A köteteknél jóval nagyobb számú mű meglétével kell számolnunk; az említett művek különben is olyan röviddek, hogy önálló kódexek semmiképpen nem lehettek, hanem más művek kódexibe lehettek bemásolva. Krónikák hiánya meg éppen nem föltűnő. A történelmi érdeklődés eleinte mindig csekély a kolostorokban. Az ún. *Pannonhalmi évrendi följegyzések* néhány sornyi szövegének rövidsége (bemásolva a *Pray-kódexbe*) is erre vall.³⁸

A pannonhalmi leltár tehát végeredményben négy önálló, helyileg is elkülöníthető részleg megkülönböztetését teszi valószínűvé: 1. könyvkincsek, 2. liturgikus és collatióhoz való könyvek, 3. olvasmányok, 4. növendékek könyvei. Szerény állomány, a meglévő könyveknek nagyobb fele a liturgiát szolgálja, kevés az olvasmány is, alig több, mint a minimális szükséglet, tudományos foglalkozásnak nyomai még nem igen fedezhetők föl, de ez általános jelenség a X—XI. századi bencés életben, ahol a liturgia túlsúlyba jutott a korábbi tudományos irányzattal szemben.³⁹ A könyvek nagy része már helybeli másolás eredménye lehetett, erre vallanak a több példányban meglévő szerkönyvek és olvasmányok. De ez a másolói tevékenység kicsi, a kevésszámú szerzetes keze alatt lassan gyarapszik a könyvtár. Mégis a szűkszavú jegyzék sorai mögött ott érezhetjük a legrégebb magyar könyvtár egyik első könyvtárosának gondos, lelkiismeretes, rendszerető munkáját, amely megérdemli, azt, hogy feledésbe ne merüljön, amint az oklevél bevezető szavai mondják: „ne per violentiam aliorum, vel fraudem, seu per negligentiam aliquid depereat”.

CSAPODI CSABA

CSAPODI CSABA: DIE INNERE ORDNUNG DER FRÜHESTEN BIBLIOTHEK VON UNGARN. PANNONHALMA (SANKT—MARTINSBERG) IM XI. Jh.

Während der Türkenherrschaft — im XVI. und XVII. Jh. — wurde nicht nur der überwiegend grösste Teil der mittelalterlichen Kodexe von Ungarn vernichtet, sondern auch die hierauf bezüglichen Inventare. Aus den mehreren hundert Klöstern der ungarischen Benediktiner, Zisterzienser, Franziskaner, Dominikaner und anderen Mönche des XI—XIV. Jhs. kennen wir nur ein einziges volles und glaubwürdiges Inventar, das auch alle Bücher eines Klosters enthält. Dieses Inventar ist in einer Urkunde des Benediktinerstiftes von Pannonhalma zu finden, die aus den Jahren 1083—1095 da-

³⁷ Ez teszi bizonytalanná a könyvállomány tartalmi értékelését. Az értékelést megkísérelte MÁLYUSZ Elemér (*Árpádházi B. Margit*. Károlyi Á.-emlékkönyv. 1933. 347—351. l.) Vö. ez utóbbira IVÁNKA Endre kritikai megjegyzéseit (*László mester esztergomi prépost könyvtára*. Theologia 1937. 223. l. l. j.)

³⁸ SZILÁGYI Loránd szerint (*Irodalmunk kezdetei*. Magyar művelődéstörténet 1. k. 440. l.) a *Pray-kódex*ben fennmaradt évrendi följegyzések I. ENDRE uralkodásának végéig kétségtelenül egykorúak, és minden valószínűség szerint Pannonhalmán készültek, a *Pray-kódexbe* átmásolták ezeket.

³⁹ CSÓKA Lajos: *Cluny-i szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* (Regnum 1942/43. 141—176. l.)

ganze Vermögen desselben Klosters aufzählt, darunter 80 Handschriftenbände. Aus der Urkunde erfolgen keine näheren bestimmten Angaben über Aufstellung und Unterbringung der Bücher, die genaue Untersuchung des Textes, das Nacheinander und der inhaltliche Zusammenhang der einzelnen Büchertitel liefert aber gewisse Anhaltspunkte, mit deren Hilfe wir die innere Ordnung dieser ältesten ungarischen Klosterbibliothek nach Analogien des Auslandes rekonstruieren können. Die Schlussfolgerung dieser Untersuchung ist die folgende: Die Bibliothek von Pannonhalma bestand damals aus vier Teilen. Den ersten Teil bildeten die kostbarsten Bücherschätze, 6 Prachtwerke, die unter anderen liturgischen Kostbarkeiten (Kelchen, Kreuzen usw.), wahrscheinlich in Kisten im Sanktuarium der Klosterkirche aufbewahrt wurden. Der zweite und grösste Teil bestand aus liturgischen Bücher des Gottesdienstes, insgesamt 35 Bände. Diese Bücher und die der sogenannten „Collatio“ waren vermutlich alle auf einem Orte, auf den Brettern eines Schrankes in der Sakristei oder im Sanktuarium untergebracht. Als dritten Teil des Bücherbestandes können wir die Bücher der für die Mönche vorgeschriebenen individuellen Lektüre unterscheiden. Diese Bücher wurden wahrscheinlich in einer Nische des Kreuzganges, wo auch die Pulte der Skriptoren zu finden waren, aufgestellt. Den vierten und letzten Teil der Bibliothek bildeten die Bücher für Schule und Mönchs-bildung. Der ganze Bücherbestand ist nicht zu gross, wir dürfen aber nicht vergessen, dass das Kloster von Pannonhalma damals noch nicht hundert Jahre alt und die Hauptbeschäftigung der Mönche nicht das Bücherschreiben, sondern vielmehr die Verbreitung ihrer Glaube war.